

ЗВ'ЯЗОК ОСВІТИ ТА ЦИВІЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Досліджується комплекс заходів уряду Російської імперії у першій половині XVIII ст., які мали на меті дати певну професійну підготовку чиновникам для служби їх у цивільних державних установах через створення відповідних навчальних закладів та законодавчого регулювання.

Актуальним питанням історичної науки є становлення і розвиток бюрократичної системи Російської імперії. В умовах сучасності, коли всі галузі суспільного життя стали максимально бюрократизовані, важливим також є вивчення державної політики минулого щодо побудови управлінського апарату (від нижчого рівня до вищого), забезпечення якісними кадрами цього апарату і забезпечення самих кадрів належними умовами для ефективного функціонування. У цьому контексті слід обов'язково досліджувати процес професіоналізації чиновницького апарату імперії, який відбувався протягом фактично всього періоду її існування (XVIII - початок XX ст.) і був тісно пов'язаний, у першу чергу, з процесом побудови та розвитку системи освіти.

У даній роботі розглянуто спроби уряду Російської імперії налагодити постачання професійних чиновників до цивільних державних установ, які робилися на тлі розвитку системи освіти у першій половині XVIII ст. Урядовці намагалися реалізувати вказану мету, в першу чергу, через гімназичну та вищу освіту, хоча у цей період починає з'являтися і т.зв. спеціальна саме для майбутніх цивільних чиновників освіта. Втіленню вказаних цілей заважала ціла низка проблем: недосконалість самої системи освіти; становий характер як освіти, так і цивільної державної служби; відношення до ідеї обов'язковості навчання дворян тощо.

Проблема професіоналізації чиновництва Російської імперії рідко ставала предметом спеціального вивчення. Деякі відомості, необхідні для вивчення окресленого нами питання містять роботи дослідників, що присвячені більш загальним питанням історії пропонованого періоду. Так, Говорячи про період правління Петра I, професор О.Брікнер зазначав, що у цей час про широку просвітницьку діяльність серед населення мова не велася. Усе зводилося лише до сприйняття *“известных практически-применимых знаний, распространения которых требовал царь, нуждавшийся в обученных офицерах и техниках”* [1, с.247]. Фактично думку цього російського історика німецького походження підтвердив і його сучасник С.Князьков. Він вказував на те, що фактично у часи правління Петра I школа не ставила перед собою завдання загальної освіти. Вона утворювалася як школа, перш за все, технічна, тобто така, що давала ті знання, які на той момент були потрібні державі. А держава тоді потребувала майстрів, корабельних та інших інженерів, артилеристів, офіцерів тощо [6, с.490-491]. Плани побудови бюрократичного апарату ще не виношувалися.

Існують також роботи, присвячені історії окремих навчальних закладів або ж історії освіти в цілому, зокрема у першій половині XVIII ст. Такі дослідження містять певні відомості і з досліджуваної нами проблематики. Це праці А.Воронова [4], П.Мілюкова [8], Д.Толстого [17]. До окремої групи робіт відносимо дослідження, присвячені духовним навчальним закладам та їхній ролі у житті суспільства XVIII ст. У цей час, коли якісна система освіти ще не була побудована, саме духовні заклади освіти виявилися постачальниками найбільш якісних кадрів на цивільну державну службу. На жаль, спеціальної літератури з даної проблеми практично не існує, але певні висновки у цьому напрямку дозволяють зробити роботи Д.Вишневського [2], О.Воронова [4], В.Серебренникова [16], Л.Посохової [14; 15], П.Левицького [7] та інших дослідників.

Найбільш універсальною є ґрунтовна праця М.Владимирського-Буданова, присвячена державній політиці в галузі народної освіти саме у XVIII ст. Це питання вивчалось вченим саме у контексті побудови системи професійної освіти [3]. Він прослідкував цілу низку процесів, пов'язаних з навчанням майбутніх чиновників Російської імперії: відношення держави до освіти

в цілому та до професійної зокрема; поступове підвищення попиту на професійних чиновників та розуміння вищих сановників імперії необхідності навчання службовців; спроби налагодити спеціальну освіту для цивільних чиновників (приказних) та інш.

До цінних джерел при вивченні окресленої теми слід віднести нормативні акти досліджуваного періоду, що регулювали різні аспекти державної політики у галузі освіти, визначали умови вступу на цивільну державну службу і т.п. Такі документи були опубліковані у першому зібранні *“Полного собрания законов Российской империи”*, починаючи з тому IV і до тому XIII (саме ці томи охоплюють хронологічно роки з 1700 до 1753).

В цілому ж проблема професіоналізації бюрократичного апарату Російської імперії є малорозробленою і потребує більш глибокого і всебічного вивчення із залученням не лише наявної літератури, але й архівних джерел. Перейдемо до розгляду запропонованої теми.

Ще за часів Петра I спеціальної підготовки починає потребувати не лише військова служба, але й цивільна. Для проходження останньої все більш потрібним було знайомство з політичними, юридичними й економічними науками. Уряд намагався заснувати відповідну професійну школу, але зіткнувся з проблемою - негативним ставленням дворянства до *“приказної”* служби (ця проблема буде актуальною протягом усього XVIII та більшої частини XIX ст.). Дворяни розуміли, що потрапити на вищі посади цивільної служби можна було шляхами, що не мали нічого спільного з професійною підготовкою [8, с.305].

У цей період (перша половина XVIII ст.) з'являються певні освітні потреби у суспільства та держави. Але якщо суспільство бажало загальної елементарної освіти, то державі потрібна була професійна підготовка обмеженого кола людей, які потім їй би служили. Така розбіжність зберігатиметься ще довгий час і почне зникати лише з першої половини XIX ст.

Протягом майже всього XVIII ст., а особливо у першій його половині, особливе місце у галузі освіти в Російській імперії посідали різноманітні духовні навчальні заклади - академії, колегіуми, семінарії (оскільки інших фактично не було). Можна сказати, що великою мірою саме завдяки духовним навчальним закладам на державну службу у XVIII ст. потрапляли не лише представники дворянства, але й вихідці з інших станів, хоча це і відбувалося всупереч побажанням держави. Найдовше з усіх навчальних закладів імперії всестановий характер змогли зберегти т.зв. південно-західні школи. Київська духовна академія зберігала значення для українських земель всестанового університету (не зважаючи на досить потужну саме релігійну підготовку учнів) [2; 16]. Те ж саме можна сказати й про Чернігівську та Переяславську семінарії, Харківський колегіум тощо [5, с.554-555]. Наприклад, у числі т.зв. різночинців, які прислали до Переяславської семінарії своїх дітей у перший рік її існування (1738) було 45 осіб і серед них згадуються такі звання, як осавули, сотники, старости, два компанійських полковники, компанійські козаки, але найбільше - міщани та посполиті [13, с.237]. У 1730-х роках Чернігівський колегіум навчав дітей духівництва та світського звання. При цьому кількість останніх значно переважала (див. таб. 1). Начання у цьому колегіумі велось трьома мовами - слов'янською, польською та латинською.

Державну політику в галузі освіти на початку XVIII ст. відомий вчений М.Владимирський-Буданов характеризує наступними словами: *“правительство начала XVIII века не имеет вовсе в виду общего (человеческого, гуманного) образования. Целью его мер по народному образованию было не образование, а государственная служба”* [3, с.143].

Вже з самих перших років XVIII ст. російське законодавство починає висувати ідеї про те, що воно не визнає ніякої іншої мети в освіті, крім її значення придатності для тієї чи іншої професії. Іншими словами, держава піклувалася про навчання, а не про освіту, оскільки *“ремеслу можно обучать, но не образовывать на нем человека; образование умственных сил человека и, необходимое последствие его, образование воли (воспитание) не было в виду у государства той эпохи”* [3, с.155].

Ще у першій чверті XVIII ст. законодавчо було визначено форму навчання майбутніх чиновників. Це була т.зв. нижча юридична освіта і вона містила такі науки, як *“арифметика, формы книгам (маються на увазі правила діловодства - С.Д.), таблицы, стиль письма и прочее, что доброму подьячему надлежит”*. Пізніше усіх чиновницьких дітей наказувалося віддавати *“в обучение приказных дел”*.

Таблиця 1. Кількість учнів Чернігівського колегіуму та розподілом їх за соціальними групами [Див.: Покв Вл. Из истории образования на Украине // Киевская старина. - 1905. - Т.90. - №9. - Отд.1. - С.245-246]

	1738/39	1739/40	1740/41	1741/42	1742/43	1743/44
Духівництво	67	90	85	85	89	105
Бунчукових козаків і старшин	12	23	30	27	25	38
Значкових козаків	27	22	19	17	11	12
Рядових козаків	24	12	26	15	26	37
Міщан	37	32	40	23	28	19
Посполитих	11	12	14	15	12	27
Вихідці з Польщі (не духовного звання)	24	22	40	29	22	29
Всього	202	213	254	202	213	267

Але, не зважаючи на певне законодавче забезпечення процесу професіоналізації цивільних чиновників, т.зв. д'ячеські школи (навчальні заклади, де спеціально готували б до цивільної служби) по всій імперії фактично були відсутні (можливо й були виключення в окремих містах, але вони не впливали суттєво на загальну нестачу таких закладів). Як наслідок, майбутні чиновники були вимушені навчатися у нижчих або цифірних школах [3, с.174]. Це, звичайно, впливало (негативно) на якість підготовки до служби.

На початку XVIII ст. з'являються цифірні школи. Вони були створені для дітей різних станів. Але духівництво і купці відмовлялися віддавати туди своїх дітей. Дворянських дітей до цих шкіл брати було заборонено у 1716 р. Таким чином, основним контингентом цифірних шкіл стали діти солдат і приказних служителів. Навчившись читати, писати й рахувати, вони закінчували на цьому свою освіту і йшли служити на різні посади, серед яких були писарські та канцелярські [6, с.487]. Такі посади не були популярними серед дворян, як і приказна служба в цілому, тому, як бачимо, у зародженні чиновництва Російської держави активну участь брали представники непривілейованих станів. Щоправда цифірні школи не були явищем масовим - на 1722 р. їх налічувалося всього 42 по всій державі.

Найголовнішою дисципліною у системі освіти майбутніх чиновників практично завжди була юриспруденція. У різні часи лише змінювався зміст цієї дисципліни. У першій половині XVIII ст. юриспруденція складалася з:

1) вивчення чинних правових кодексів (Уложення Олексія Михайловича, регламенти (особливо Генеральний) і укази);

2) знань т.зв. приказних справ, тобто практичного вивчення діловодства [3, с.180].

Знання цих предметів визначалося практичною метою служби у державних установах, не маючи відношення до загальної освіти.

У першій половині XVIII ст. процес професіоналізації чиновників відбувався не лише на рівні освітніх закладів, але й прив'язувався безпосередньо до т.зв. присутствених місць. Нижчі службовці при колегіях, які претендували на більш високі посади, фактично мали статус учня. Для прикладу, шпитальна прислуга, яка планувала стати лікарями, теж називалася учнями [3, с.269].

Фактично відбувалося отримання професійної освіти через службу. Державні установи Генеральним регламентом і Табелем про ранги були перетворені певною мірою на школи. Цей шлях досягнення професіоналізації бюрократичного апарату в тій чи іншій мірі протримався до часів Катерини II (а більш рідкісні приклади маємо і з пізніших часів). Цей спосіб зводився до того, що усі, хто служив у колегіях і канцеляріях вважалися учнями аж до зайняття ними т.зв. штатних або секретарських посад. Вся їхня освіта зводилася в основному до переписування справ. Така освіта певною мірою прирівнювалася до вищої юридичної. Таким чином, вважається, що ця вища освіта була організована ще у першій чверті XVIII ст. Генеральним регламентом

1721 р. у колегії допускалися особи, які бажали служити у канцеляріях і конторах, але вони не займали ніяких посад, а проходили тут навчання *“прилежным списыванием дел в письме и в арифметике”*. Секретарі повинні були наглядати, щоб ці колегії юнкери (так називали цих осіб) навчалися письму та всім справам, що відносилися до компетенції даної колегії [3, с. 174-175].

За словами М.Ф.Владимирського-Буданова, нова система освіти, започаткована у XVIII ст., була системою професійною. Її виникнення вчений пов'язував з виникненням і розвитком станів. При цьому він визначав чотири ознаки, з яких складається поняття стану: корпоративність, професія, спадковість і визнання державою. За його словами: *“Сословная организация, достигнув господства в известном обществе, обыкновенно сама укрепляет те элементы, на которых она созидалась: так устраиваются общественные школы не просто специальные (профессиональные), но именно сословные; доступ в них открывается только для лиц принадлежащих к известному сословию”*. Чим більше той чи інший рід служби вимагав спеціальних знань, шкільної підготовки, тим більше спільнота осіб, які виконували цю службу, була ближчою до станової організації [3, с. 88-90, 93, 122].

У першій половині XVIII ст. у російському законодавстві переважали два принципи, що не просто підтримували становість суспільства, але й робили це за допомогою освіти. Перший - кожен повинен вчитися тому, що складає професію його батька. Другий - з першого принципу випливає, що ніхто інший не може бути допущений до цієї професії. Щодо першого принципу, то тут держава робила незначні поступки. Вони стосувалися, як правило, вихідців із духовництва. У 1737 р. вийшов указ, згідно з яким дітям священослужителів було дозволено обирати рід служби за умови, якщо вони відкупилися від військової служби або ставили замість себе рекрута. У такому випадку їм надавалося право записатися у піддядчі та навчитися арифметиці й геометрії (науки обов'язкові для цивільної служби) або вступити у духовенство (у цьому випадку слід було навчитися граматиці й риторичі), або ж записатися у купецтво [3, с. 103-104; 17, с. 41-42].

В іншому указі, від 25 вересня 1737 р. йшлося про те, що особи, які закінчили повний курс духовної освіти, можуть обирати собі рід занять. Зокрема ті, хто не бажав мати духовний чин *“также отсылают к губернаторам и воеводам, для определения в гражданскую службу, где они, увидев в тех делах практику, могут знатные чины заслужить”* [3, с. 107; 16, с. 299-301].

Риси стану чиновництво стало набувати близько першої чверті XVIII ст. Щоб не вишукувати постійно нові кадри для цивільної служби, держава все більше схилилася до ідеї спадковості приказної професії. Вже в указі 1721 р. йшлося про те, щоб *“учинить школу, где учит подьячих их делу, куда бы приказные люди детей своих повинны были отдавать, также и со стороны, кто похочет быть приказным”* [9, с. 451-452]. Як бачимо, тут професія піддядчих вже визнається їхнім обов'язком, але не виключно їхнім правом.

Діти приказних служителів ще більше прив'язуються до справи їхніх батьків указом 1744 р. Згідно з ним діти відставних приказних служителів, якщо вони здатні до служби (за віком і здібностями), призначалися до губернських і воеводських канцелярій. Малолітні діти залишалися при батьках, але відомості про них надсилалися до згадуваних канцелярій для того, щоб вони *“по возрасту и по обучении потому ж к приказным делам определены быть могли”* [10, с. 156-157].

До 1755 р. визріла своєрідна криза у чиновницькому апараті. З багатьох губерній надходили скарги про нестачу в канцеляріях приказних служителів з причини забирання їх у солдати. Причина такої ситуації полягала у наступному. У 1732 р. було дозволено на канцелярську службу приймати дітей нижніх військових чинів (по декілька осіб у кожному канцелярію), оскільки мала місце катастрофічна нестача цивільних службовців. До 1755 р. вони повинні були повернутися до свого природнього заняття, тобто до військової служби. А з 1755 р. їх і починають забирати у солдати. Аби уникнути такої ситуації, Сенат погодився повернути цих людей до канцелярій, але не розповсюдив дане правило на їхніх дітей. Хоча й останніх можна було залишати у цивільній службі якщо в канцеляріях збережеться нестача у чиновниках.

Іншим заходом з боку держави у цей час стало розпорядження *“впредь, с сего времени, ... секретарских и прочих нижних приказного чина людей детей их, кои не из дворян, до будущего рассмотрения ни в какую службу, кроме приказной отнюдь никуда не определяют...”* [3, с. 119-120].

Таким чином, двома вказаними заходами у середині 50-х років XVIII ст. держава:

- 1) забороняє дітям приказних вихід в інші стани;
- 2) представникам інших станів забороняє вступ до стану приказних.

Фактично відбувається оформлення державної бюрократії як окремої соціальної групи, стану. М.Владимирський-Буданов навіть робить висновки про те, що вже у середині XVIII ст. спільнота людей, які займалися цивільною службою, отримала всі характерні ознаки стану. Причому відбулося це під впливом нормативних актів про спеціальну освіту цивільних чиновників (маються на увазі згадувані вище дячеські школи).

Держава - це не той інститут, що міг би розраховувати на постійну самовідданість підлеглих. Визначаючи службу собі метою освіти приватних осіб, держава повинна була викликати якийсь особистий стимул, вказати на особисту користь в освіті для громадян. Зробити це було не важко саме при становому характері освіти. Кожен повинен вчитися для себе, щоб не потрапити до нижчої професії, тобто до нижчого стану. Дослідник історії освіти Пекарський, аналізуючи державні заходи у цій галузі в XVIII ст. говорить, що *“при рассмотрении этих предположений нетрудно заметить, что в них прежде всего высказывалась потребность в образованных людях для замещения различных должностей в государстве, и что в этих людях чувствовался тогда великий недостаток”* (цитата за М.Владимирським-Будановим) [3, с.145].

Певною мірою наведене твердження є справедливим, але воно більш точно відображає освітню політику Російської імперії тільки першої половини XVIII ст. З приходом до влади Катерини II і розповсюдженням у державі (особливо у владних колах) ідей європейського Просвітництва *“потребность в образованных людях”* нікуди не поділася, а, можливо, навіть стала ще більш гострою, але при цьому вона вже не висловлювалася державою. Уряд та сама імператриця тепер, певною мірою, ідеалізували мету освіти, яка тепер повинна була нести народу т.зв. світло знань. Ця ідеалізація частково навіть відбилася у назвах навчальних закладів - наприклад, народні училища (щоправда, вони не мали нічого спільного з наданням освіти всьому народу, а лише окремим його представникам - з числа привілейованих). У катерининську епоху питання професійної освіти для майбутніх чиновників відійшло на задній план (при цьому потреба у такій освіті значно зросла). Певною мірою ситуація змінилася за часів Олександра I та Миколи I. У цей період відбулося остаточне становлення системи загальної освіти й активно відбувалася розбудова професійної.

Фактично протягом першої половини XVIII ст. держава досягла певного рівня професіоналізації цивільних чиновників через відповідну освіту. Але кількість таких чиновників ще не відповідала потребам самої держави. Сама ж професійна освіта не підкріплювалася попередньою загальною. Лише у кінці першої половини XVIII ст. деякі державні діячі починають висловлювати думку про те, що до певного часу всі повинні навчатися однаково, не готуючись до служби. Одним з представників таких ідей був І.І.Шувалов.

1. Брикнер А.Г. Иллюстрированная история Петра Великого в 2 т. / А.Г.Брикнер. - Том второй. - СПб.: Издание П.П.Сойкина, 1903. - 291 с.

2. Вишевский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). - К.: Типография И.И.Горбунова, 1903. - 371 с.

3. Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века. - Часть I. Системы профессионального образования (от Петра I до Екатерины II). - Ярославль: Типография Г.В.Фальк, 1874. - 330 с.

4. Воронов А. Историко-статистическое обозрение учебных заведений С.Петербургского учебного округа с 1715 по 1828 год включительно. - СПб.: В Типографии Якова Трея, 1849. - 293 с.

5. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. - Казань: Типография Императорского Университета, 1881. - 807 с.

6. Князьков С. Очерки истории Петра Великого и его времени / С.Князьков. - СПб.: Издание книжного магазина П.В.Луковникова, 1914. - 648 с.

7. Левицкий Памфил. Прошлое Переяславского духовного училища (бывшей переяславской семинарии) / П.Левицкий // Киевская старина. - 1889. - Т.24. - №2. - С.424-444.

8. Милуков П. Очерки по истории русской культуры. - Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование). - 4-е изд. - СПб.: Типография И.Н.Скорородова, 1905. - 402+VIII с.

9. О учреждении школы для обучения подьячих арифметике и письмоводству // ПСЗ-1. - Т. VI. - №3845. - С. 451-452.
10. Об определении детей приказнослужительских, за негодностию к статской службе, в военную // ПСЗ-1. - Т. XII. - №8975. - С. 156-157.
11. Об определении детей священников и церковников, обучавшихся наукам, по желанию их в духовные чины и в гражданскую службу; о невыпуске их из школ иначе, как к местам, и об определении непонятных к наукам в военную службу // ПСЗ-1. - Т. X. - №7385. - С. 299-301.
12. Об освобождении от военной службы детей и родственников церковнослужительских, желающих вместо себя поставить купленных рекрут или внести по 200 рублей; об определении уволенных в школы для обучения наукам и о размещении обучившихся в духовную и гражданскую службы, а необучавшихся и ленивых в полки по прежнему // ПСЗ-1. - Т. X. - №7169. - С. 41-42.
13. *П-ко Вл.* Из истории образования на Украине // Киевская старина. - 1905. - Т. 90. - №9. - Отд. 1. - С. 235-247.
14. *Посохова Л.* Європейський досвід у навчальних практиках православних колегіумів України у XVIII ст.: джерелознавчий аспект / Л. Посохова // Наукові записки. Збірник праць молодих науковців та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. - Т. 19 (у 2-х кн.). - Тематичний випуск: "Джерела локальної історії: методи, дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація". Книга 1. - К., 2009. - С. 323-340.
15. *Посохова Л.Ю.* Православні колегіуми України XVII-XVIII ст. у контексті трансформації європейської університетської традиції / Л.Ю. Посохова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія. - X., 2009. - Вип. 4.
16. *Серебрянников В.* Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. - К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1897. - 223 с.
17. *Толстой Д.А.* Взгляд на учебную часть в России в XVIII столетии до 1782 года / Д.А. Толстой. - СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1883. - 100 с.

Дегтярев С.И. Связь образования и гражданской государственной службы в Российской империи первой половины XVIII в.

Исследуется комплекс мероприятий правительства Российской империи в первой половине XVIII в., которые имели целью дать определенную профессиональную подготовку чиновникам для их службы в гражданских государственных учреждениях путем создания соответствующих учебных заведений и законодательного регулирования.

Отримано 21.01.2013